

Výtečník. K významové proměně jednoho pojmu

LUBOŠ VELEK

Předmětem tohoto textu jsou významové proměny termínu výtečník/výtečníci, který zejména v šedesátých letech 19. století hrál důležitou roli v jazyce české politiky a českého veřejného diskurzu. Sleduji zde proto počátky používání tohoto termínu, jenž byl svého času neologismem, jeho rychlé etablování se v masovém používání a rovněž rychlou zásadní proměnu významu tohoto termínu, která původní a paradoxně široce akceptovaný smysl nahradila významem ne-li přímo opačným, pak hodnotově zásadně odlišným. Svoji studii pojmám jako sledování vzniku a života kolektivního slovesného díla *sui generis*, které je spjato se vznikem moderní české politiky, žurnalistiky a v neposlední řadě i divadelní dramaturgie.

Výraz výtečník má za sebou pozoruhodný významový vývoj, a to jak po stránce historiografické, tak lingvistické. Z dnešního pohledu se jedná o archaismus, jehož obsah může být překvapivě nejasný. Z mých anket mezi vysokoškolskými studenty vyplývá, že drtivá většina z nich termín výtečník aktivně nikdy nepoužila a v mluveném styku jej slyšela spíše výjimečně, pokud vůbec. Pod označením výtečník si zpravidla nedokážou automaticky nic určitého, natož hodnotově zabarveného představit. Pro mě osobně se zde jedná o poněkud překvapivý vývoj, neboť v době mého dětství (sedmdesátá a osmdesátá léta 20. století) toto slovo bylo zjevně mnohem frekventovanější a jeho obsah byl – alespoň pro mne – tehdy jednoznačný: *výtečník* rovná se svým chováním sociálně problematická osoba nacházející se někde na široké škále mezi nezvedeným školákem¹ a „softkriminálně“ jednajícím individuem.²

* Článek vznikl s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 67985921.

¹ Srov. např. PAVEL DOSTÁL, *Výtečníci. Muzikál pro obec studentskou*, Praha [1968].

² Srov. kupř. soubor soudniček: FRANTIŠEK JANURA, *Orloj karlovarských výtečníků*, Karlovy Vary 1958.

Domnívám se proto, že aktivní užívání tohoto slova se tehdy vedle poklesle beletrizované černé kroniky vyskytovalo i ve školském prostředí. Dnes ale už k jazyku školy nepatří. Tuto domněnku potvrzuje i analýza užívání slova výtečník podle Českého národního korpusu. Četnost výskytu slova výtečník se podle korpusu pohybuje kolem hodnoty 3,31 v milionu nahodilých slov, nejvíce v publicistických (1,89), beletristických (0,51) a oborových (0,38) textech. V mluveném projevu frekvenci jeho užívání nelze pro nedostatek podkladů sledovat vůbec. Synonyma pak korpus uvádí výlučně z kriminální oblasti: lapka, poberta, lupič, nenechavec, zlodějíček, chmaták, pachatel, násilník. Frekvence výskytu slova pak mezi lety 1999 a 2017 setrvale klesala z hodnoty 2,4 na 0,9 na milion slov.³ Užívání slova výtečník se podle korpusu objevilo až kolem poloviny třicátých let 19. století, stejně tak i jeho plurál. Častějším se ovšem stalo v dobovém tisku až počátkem padesátých let a frekvence jeho používání výrazně vzrostla v první polovině šedesátých let 19. století. Zatímco v případě singuláru frekventovanost poté poněkud klesá – a znovu stoupne (na své maximum) kolem roku 1880 – v případě plurálu výtečníci bylo období kolem roku 1860 jednoznačně vrcholem.⁴

Vezmeme-li v potaz, že slovo výtečník bezpochyby souvisí s adjektivem výtečný, tedy výborný, vynikající, znamenitý, zkrátka výrazně nadprůměrný, pak překvapuje uvedený významový nesoulad či obsahová nejasnost mezi slovy výtečný a výtečník, kdy první znamená označení pro mimořádně vysokou kvalitu, kdežto druhé, lehce archaické, poněkud laskavé, přece jen významově jednoznačně negativní školsko-policejné slangové označení pro delikventa či darebu. Uvedený významový a hodnotový nesoulad obou slov zde však nebyl vždy. Dobře je to patrné na překladových slovnících. Jungmannův česko-německý slovník z třicátých let 19. století sice slovo „*wýtečnjík*“ zná, ale pouze jako specializovaný tiskařský termín pro interpunkci! Plurál neuvádí vůbec.⁵ Naopak o desetiletí mladší německo-český slovník pro gymnázia již plně reflektoval nový význam Jungmannova[?] původního neologismu, který získal pravděpodobně na přelomu čtyřicátých a padesátých let 19. století. Výrazem výtečník překládá německé „*Matador*“.⁶ Od druhé třetiny padesátých let byl výtečník v jazykových slovnících nově spojován nejen s matadorem,

³ Dostupné [on-line] na: <https://www.korpus.cz/slovo-v-kostce/search/cs/v%C3%BDte%C4%8Dn%C3%ADk>, vyhledáno 20. 6. 2022.

⁴ Historická data jsem na základě korpusu získal zhruba před deseti lety, aktuálně je korpus, bohužel, negeneruje.

⁵ JOSEF JUNGSMANN, *Slownjik česko-německý* V, Praha 1839, s. 369. K termínu se nevracejí ani F. L. Čelakovským zpracované dodatky z roku 1851.

⁶ *Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnasia a reálné školy*, Praha 1853, s. 187. – JOSEF FRANTA ŠUMAVSKÝ, *Kapesní slovník jazyka českého a německého. Díl českoněmecký*, Praha 1854, s. 658. Podobně pak v jeho později vydané části německo-české: JOSEF FRANTA

ale též s původně starořeckým koryfejem, případně mistrem či virtuosem pro oblast umění. Obdobně si v téže době počínal i autor polsko-českého slovníku.⁷ Kottův česko-německý slovník z roku 1884 výtečníka překládá opisem jako „*der sich auszeichnende, Matador*“, případně v odborném prostředí jako „*Fachkapazität*“. Pro termín „výtečnický“ uvádí překlad „*Koryphäen-*“ a zná rovněž slova „výtečnictví“ – „*Vorzüglichkeit*“; „výtečnictvo“ – „*Sommitäten*“, a dokonce sloveso „výtečnickovati“, tj. býti výtečníkem, které ovšem do němčiny nikterak nepřekládá.⁸ Obdobně překládali i Jan Herzer a Vojtěch Prach: výtečník = „*vortrefflicher Mann, Kapitalmensch, Koryphäe, Matador*“.⁹

S praxí překladových slovníků 19. století plně korespondovaly dobové příručky jazyka českého. Exemplárním je proslulý Hattalův *brus*, který termín výtečník hojně používal, a to výlučně ve smyslu významný muž a bez jakéhokoli náznaku v té době již převažujícího ironického významu.¹⁰ Tohoto diskurzu se víceméně přidržuje i *Příruční slovník jazyka českého*, který ovšem slova „výtečnictví“, „výtečník“ a „výtečnický“ označuje za „poněkud zastaralé“. Zná i zdrobnělinu „výtečnickěk“, a dokonce uvádí označení „výtečnice“, za kterou – na základě Nerudova díla – označuje Boženu Němcovou. Podle *Příručního slovníku* se označení výtečník může týkat vynikajících osobností všech oborů. Závěrem a okrajově pak připomíná i existující ironický význam tohoto slova ve smyslu „*dareba*“!¹¹ Mladší *Slovník spisovného jazyka* pak u hesla „výtečník/výtečnice“ již uvádí, že se jedná buď o zastaralé a ironické označení pro vynikajícího člověka, nebo o ironické označení pro „*darebáka*“. Oba rozdílné významy prezentuje jako v užívání rovnocenné. K termínu „výtečnický“ na základě analýzy jazyka *Rudého práva* pak překvapivě uvádí i ironický význam ve smyslu „*lumpenproletariát představovaný výtečnickovou rodinou*“.¹²

Slovníky naučné – poněkud překvapivě – termín výtečník atd. zpravidla vůbec neznají. Neuvádí jej ani Riegrův *Slovník naučný* z počátku sedmdesátých

ŠUMAVSKÝ – JOSEF RANK, *Kapesní slovník jazyka českého a německého*, Praha 1860, s. 399. Rank uvádí jako ekvivalenty *proslavenec* a *slovutník*.

⁷ JOSEF BOLESLAV PODSTRÁNECKÝ, *Kapesní slovník polsko-český i česko-polský*, Praha 1852, s. 150 a 157. Z češtiny do polštiny ovšem Podstránecký termín výtečník nepřekládal, resp. jej nezahrnul do českého hesláře.

⁸ FRANTIŠEK ŠT. KOTT, *Česko-německý slovník, zvláště grammaticko-fraseologický* IV, Praha 1884, s. 1146.

⁹ JAN HERZER – VOJTĚCH PRACH a kol., *Českoněmecký slovník* III, Praha 1916, s. 1666.

¹⁰ MARTIN HATTALA, *Brus jazyka českého. Příspěvek k dějinám osvěty vůbec a slovanské i české zvláště*, Praha 1877.

¹¹ BOHUSLAV HAVRÁNEK – VLADIMÍR ŠMILAUER (red.), *Příruční slovník jazyka českého* VII, Praha 1953–1955, s. 522.

¹² BOHUSLAV HAVRÁNEK (red.), *Slovník spisovného jazyka českého* IV, Praha 1971, s. 370.

let 19. století ani pozdější lexikony.¹³ Domnívám se proto, že v době svého vzniku plně reflekovaly již převážně ironický, ne-li přímo hanlivý význam slova *výtečník* a nebylo pro ně žádoucí jej kodifikovat. O *Slovníku naučném „výtečníka“* Riegra toto platí dvojnásob. Termín coby samostatné heslo ovšem neznají ani dobové specializované *politologické* slovníky. Rittersberg sice výraz používal („*proslulý národní výtečník doktor František Palacký*“), ale samostatné heslo výtečník ve svém hesláři nemá. Důvod absence ovšem může být jiný: s ohledem na nastupující neoabsolutismus Rittersberg svůj pozoruhodný slovník ukončil již u písmene M.¹⁴ Samostatné heslo výtečník nenajdeme ovšem ani v Rankově rovněž rozsáhlém slovníku z šedesátých let určeném novinářům. Ten je ale na rozdíl od Ritterersgova díla bezkonceptním *péle-méle* kloubícím slovník jazykový s naučným. Termín však Rank používá při vysvětlení některých cizích slov (korybanti/koryfej; virtuos; maistre – zde se překlad *výtečník* kouzlem nechtěného ocitl v příbuzenství s výrazem *metresse* = „*metreska, velitelka; souložnice*“).¹⁵ Přibližně ve stejné době *Humoristické listy* ve své rubrice Obrovský všenárodní slovník pramatický (sic!) slovem výtečník překládaly titul *Excellenz* a jako jeho ekvivalenty uváděly i „*náčelník*“ či „*čelenec*“.¹⁶ O dvě generace mladší Langnerův slovníček pak termín neobsahuje již vůbec. Je samozřejmě otázkou proč – možná proto, že kolem roku 1900 se už jednalo z politického hlediska o mrtvý termín.¹⁷ Zhruba od přelomu století tak slovo výtečník výrazně ztrácelo v politickém diskurzu na frekventovanosti a v meziválečném období se začalo přesouvat do roviny jazyka školy či černé kroniky, tedy do kategorie nezbedů, lumpů a podvodníků. Co bylo příčinou této poměrně překotné proměny?

Slovo výtečník v polovině 19. století představovalo neologismus. Setkáváme se s ním od čtyřicátých let jako s označením pro významné představitele (pozdně)obrozenské české společnosti. Motiv oslavování národních velikánů tkvěl v tom, že „*ctěním a uznáváním pravých zásluh popředních mužů národa,*

¹³ FRANTIŠEK LADISLAV RIEGER (red.), *Slovník naučný* IX, Praha 1872. – *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí* XXVI, Praha 1908. – *Masarykův slovník naučný. Lidová encyklopedie všeobecných vědomostí* VII, Praha 1933.

¹⁴ [LUDVÍK] RITTERSBERG, *Kapesní slovníček novinářský a konverzační* I–II, Praha 1850–1851; srov. I, s. 648.

¹⁵ JOSEF RANK, *Kapesní slovník novinářský, v němž se nacházejí zvláště slova z cizích jazykův*, Praha 1862, s. 176, 197 a 359. Podobně se o generaci později označením výtečník překládaly i do angličtiny převzaté termíny *Mataadore* a *Virtuoso* (*Virtuosoship* jako výtečnictví) a zejména původní anglické slovo *Worthy*: VÁCLAV EMANUEL MOUREK, *Slovník jazyka anglického i českého. Díl anglicko-český*, Praha 1879, s. 511, 957 a 982.

¹⁶ *Humoristické listy* II, 1859–1860, 3. 12., s. 75.

¹⁷ JAN JOSEF LANGNER, *Politický slovníček novinářský*, Jilemnice [1897].

1. Anonymní autor, tablo s podobiznami zesnulých českých výtečníků z publikace Karel Adámek – Ruprecht Přecechtěl, *Čechoslovanští výtečníci*, 1863

podává národ nejkrásnější důkaz své zralosti a dospělosti“.¹⁸ Pro představu, kdo býval označován za výtečníka v původním a ryze pozitivním významu, můžeme použít publikaci z roku 1861 s podtitulem *Památka vytečníkům českoslovanského národa*. Její autoři do ní zařadili výbor z básní již nežijících národních velikanů první poloviny 19. století: Františka Ladislava Čelakovského, Václava Hanky, Karla Havlíčka Borovského, Jana Hollého, Šebestiána Hněvkovského, Josefa Krasoslava Chmelenského, Josefa Jungmanna, Jaroslava Kaliny, Václava Klimenta Klicpery, Jana Kollára, Jana Pravoslava Koubka, Josefa Jaroslava Langeru, Karla Hynka Máchy, Jana Svatopluka Presla, Václava Rubeše, Josefa Slavíka, Josefa Františka Smetany, Antonína Strobacha, Jana Svobody, Ludovíta Štúra, Josefa Franty Šumavského, Františka Turinského, Josefa Kajetána Tyla a Honoraty Zapové-Wišniowské.¹⁹ Soubor národních ne-

¹⁸ KAREL ADÁMEK – RUPERT PŘECEHTĚL, *Čechoslovanští výtečníci. Životopisné nástiny*, Litomyšl 1863, předslav (nečíslováno).

¹⁹ JILJÍ VRATISLAV JAHN – BEDŘICH PEŠKA, *Naše mohyly. Památka vytečníkům českoslovanského národa*, Praha 1861.

božtíků je zajímavý bezpochyby sám o sobě tím, kdo do něj zařazen byl a kdo ne, proč v něm až na jednu výjimku chybějí ženy, ale i tím, že mezi národní výtečníky jsou zařazeni i dva „cizinci“, tj. národem adoptovaná Polka Zapová-Wišniowiecka a pak ještě překvapivěji *zrádce československé jednoty* Štúr.

Tématem a motivací obdobnou publikaci pak o dva roky později (1863) vydali i Karel Adámek a Josef Rupert M. Přecechtěl. Ti na zhruba sto stranách předložili českým čtenářům biografie „*československých výtečníků*“ od středověku až do poloviny 19. století. Bez výjimky se jednalo o zesnulé velikány české historie, kultury a politiky. Publikace vyšla u příležitosti milénia zahájení cyrilometodějské mise na Velké Moravě a i z tohoto důvodu byli mezi výtečníky zařazeni mužové, které bychom později v podobném souboru asi nehledali – např. Vilém Slavata.²⁰ Publikaci paralelně doprovázelo ještě vydání sedmi tabel s podobiznami výtečníků (vždy po patnácti podobiznách).²¹ Přecechtěl, žijící v Uhrách, ještě vydal tablo podobizen slovenských výtečníků, mezi které na rozdíl od uvedené galerie výtečných Čechů zařadil zřejmě pro nedostatek slovenských „*výtečných nebožtíků*“ rovněž žijící slovenské velikány.

Nicméně i v prostředí českého veřejného diskurzu se používalo označení výtečník nejen pro zesnulé národní velikány, nýbrž i pro žijící osoby hrající v národní společnosti významnou roli. Nepřekvapí, že „*výtečníkem nejvýtečnějším*“ se stal *Otec národa* Palacký, kterého následoval Rieger a s určitým odstupem i František August Brauner, Karel Leopold Klauďy aj. Termín se pro politické a národní předáky začal používat přinejmenším od poloviny čtyřicátých let 19. století. Jeho průkopníkem byl vlastenecký kněz a redaktor Václav Svatopluk Štulc, který jej ovšem užíval v mnohem širších kontextech od politických, církevních a státních výtečníků (tj. ministři, vlivní poslanci), přes národní výtečníky až po výtečníky světové!²² Od počátku šedesátých let se ovšem termín používal především pro národní výtečníky stvořené až na výjimky právě v šedesátých letech při vzniku české Národní strany. Nimbus

²⁰ Takto vstřícný postoj k podobně prohabsbursky exponovaným katolíkům zřejmě odrazil fakt, že Josef Rupert M. Přecechtěl byl servitou a profesorem bohosloví v Pešti. ADÁMEK – PŘECECHTĚL (pozn. 18).

²¹ Přecechtělovy podobizny výtečníků se těšily velké popularitě a zdobily nejednu domácnost či veřejnou místnost. Božejovský farář Vlasák se kvůli jejich vyvěšení na faře dostal dokonce do konfliktu s českobudějovickým biskupem Schönbornem. Vlasák Riegrovi 26. 10. 1885, Archiv Národního muzea (dále ANM), fond F. L. Rieger, karton 65. [Viz obr. 1 a 2.]

²² Štulcovou platformou pro propagaci termínu výtečník/výtečníci byl jeho list *Blahověst* určený primárně katolickému kněžstvu. Srov. např. *Blahověst. Katolický týdeník pro Čechy, Moravany, Slováky a Slezany* I, 1847, s. 212.

2. Anonymní autor, tablo s podobiznami zesnulých českých výtečníků z publikace Karel Adámek – Ruprecht Přecechtěl, *Čechoslovanští výtečníci*, 1863

výtečnictví a označování za výtečníky pak tyto osoby zpravidla provázel až do konce života, tedy i v obdobích, kdy se již žádní noví výtečníci neobjevovali.²³

Ještě v průběhu šedesátých let 19. století ovšem označení výtečník začalo v určitém směru politického diskurzu získávat negativní, tj. ironický, zesměšňující či výslovně urážlivý význam. Platilo to zejména o diskurzu radikálních a liberálních demokratů sdružujících se kolem listů *Boleslavan* a *Národní listy*. V těchto politických kruzích se označení výtečník stalo v kontextu s rozkoem v Národní straně (1863) nejprve synonymem pro autoritářské vedení české politiky Františkem Palackým a Františkem Ladislavem Riegerem. S oblibou pak byl tento „výtečnický styl“ dáván do kontrastu s jeho hubenými politickými výsledky. Stejně tak toto ironizování bylo reakcí na nekritické obdivování a adorování prvních politických předáků tiskem a veřejností. Ironizování

²³ Mezi výtečníky tak byl po celý život řazen i Alois Pravoslav Trojan, politik roku 1848 a celoživotní mladoček. Julius Grégr Trojanovi 15. 9. 1882, Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále LA PNP), fond A. P. Trojan, karton 3.

ovšem neznamenalo zpochybnění vlastenectví jmenovaných politických předáků, nýbrž pouze jejich politického stylu a chování.²⁴

Oba významy, oslavný i ironický, však vedle sebe po několik desetiletí paralelně koexistovaly a sváděly pomyslný souboj, kdo s koho. Někteří současníci odlišné konotace v užívání tohoto slova zřejmě ani nevnímali, a vznikaly tak z dnešního pohledu bizarní situace, kdy za výtečníka byli současně označováni mladočech Grégr i staročech Palacký a oba měli své podobizny na tablech výtečníků vedle sebe... Ironizující kontext – ve vztahu k mladočeským výtečníkům – pochopitelně používali i někteří staročeši, např. Josef Kalousek: „*Nedostatkem činnosti na naší straně opanovali boucharoni [tj. mladočeši] také Řemeslnickou besedu; mají tam tableau výtečníků: uprostřed nebetýčnick Julius [Grégr], po stranách Sladkovský, Palacký a jiní akolythé.*“²⁵ Nicméně zhruba od přelomu šedesátých a sedmdesátých let již jasně převažoval význam ironický, který jako označení politických autoritářů odtržených od národa propagovaly především mladočeské kruhy.²⁶ Julius Grégr pak Riegrovi dokonce vinil z inflace pojmu výtečník, neboť během dlouhých let pasivity „*z pouhých politických marodérů nadělal samé národní výtečníky.*“²⁷ Konečné vítězství hanlivého významu bylo ovšem výsledkem nejen přirozené přitažlivosti či preference jakékoli negativnosti veřejností, ale též kvantitativní převahou prosazování tohoto významu. Politický diskurz byl totiž od poloviny šedesátých let formován výhradně mladočeským denním tiskem (*Národní listy*), ke kterému od roku 1866 (zánik Riegrova deníku *Národ*) několik let neexistovala žádná (pro)staročeská alternativa.²⁸

²⁴ „*Jste z těch našich výtečníkův nejpocitivějším vlastencem. Jste jediným z nich, kteří nemají osobní ambice, a proto proztráte nejjasněji k pravému jádru.*“ Ibidem.

²⁵ Kalousek Riegrovi 19. 7. 1869, ANM, fond F. L. Rieger, karton 33.

²⁶ Eduard Grégr označil za „*výtečnické sprostáky*“ Riegrovi s Palackým v souvislosti s jejich snahou autoritativně nastavit tón psaní *Národních listů* o polském povstání. Eduard Grégr Juliu Riegrovi v textu „*Konečně mi poslal*“, bez data [červen 1863], ANM, fond J. Grégr, karton 3.

²⁷ JAN BOLESŁAV [= Julius Grégr], *Dvoji osudný klam*, Roudnice nad Labem 1887, s. 38.

²⁸ Jedinou staročeskou či spíše nemladočeskou alternativou k *Národním listům* v letech 1866–1868 představoval deník *Die Politik*, který ovšem vycházel německy a k vedení Národní strany, zvl. pak k Riegrovi, měl ambivalentní poměr. LUBOŠ VELEK, *Německý tisk české Národní strany: k prehistorii Skrejšovského deníku Politik*, in: PETR KOPIČKA (ed.), *Fontes ipsi sitiunt. Sborník prací k sedmdesátinám archiváře a historika Eduarda Mikuška*, Litoňěřice – Praha 2016, s. 197–212. K české tiskové krajině šedesátých let 19. století srov. Milena BERÁNKOVÁ, *Dějiny žurnalistiky I. Český periodický tisk do roku 1918*, Praha 1981; Eadem, *Hlas 1862–1865. Vznik, vývoj a polit. zaměření I–II*, Praha 1970; z novější literatury: LUBOŠ VELEK, *Staročeský deník Národ (1863–1866) a jeho redaktor Josef Kalousek*, in: PAVEL FABIŇI (ed.), *Historik Josef Kalousek. Historiografie, politika, kultura a společnost druhé poloviny 19. století*, Praha 2016, s. 30–63; Idem, *K neúspěšným pokusům F. L. Riegrovi o založení českého politického periodika na konci padesátých let 19. století*, in: JOSEF TOMESŠ (ed.), *Historie jako vášeň i poslání*, Praha 2018, s. 25–42; Idem – ADAM DOBEŠ, *Počátky českého*